

Arie Verhagen

Achter het Nederlands

Over interacties tussen taal en achtergrondcognitie



Universiteit Leiden

Achter het Nederlands

Over interacties tussen taal en achtergrondcognitie

Rede uitgesproken door

Arie Verhagen

bij de aanvaarding van het ambt
van hoogleraar Nederlandse Taalkunde
aan de Universiteit Leiden
gehouden op 24 maart 2000.

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

1. Inleiding: de speld in de hooiberg

In het laatste decennium van de eeuw die wij kort geleden achter ons hebben gelaten, heeft ook de taalwetenschap grote invloed ondervonden van de informatietechnologie. Ongeveer halverwege de eeuw kon een destijds nieuwe theoretische stroming, de generatieve taalkunde, het einde verkondigen van het structuralisme als taalopvatting, en in één adem ook dat van de methodologie van het zogeheten corpus-onderzoek, de verzameling en observatie van daadwerkelijk geproduceerde taaluitingen. Corpus-onderzoek leek onlosmakelijk verbonden met een achterhaalde inductieve methode van onderzoek, en bood principieel geen aanknopingspunten voor onderzoek naar wat er in een natuurlijke taal systematisch *on*mogelijk was. Niet het minst krachtige argument was dat corpus-onderzoek verdacht veel weg had van het zoeken naar de spreekwoordelijke speld in de hooiberg; het was dus behalve oninteressant ook tijdsverspilling. Er was, zo ging de redenering, een veel snellere en doeltreffender methode van empirische toetsing, namelijk introspectie door de onderzoeker zelf als competente taalgebruiker; je hoefde je maar af te vragen of je je een bepaalde reeks woorden kon voorstellen als een mogelijke Nederlandse zin, en de bevestiging of weerlegging van een hypothese was een feit. Ondanks duidelijke waarschuwingen voor de risico's (vgl. Levelt 1973: 13-19 over "de onbetrouwbaarheid van linguïstische intuïties") zijn zo gedurende de tweede helft van de vorige eeuw heel wat Neerlandici en andere talen-studenten opgevoed met het idee dat corpus-onderzoek, ook wel aangeduid als "vlinders verzamelen", iets was dat we definitief achter ons hadden gelaten.

Het is dit beeld dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw toch op zijn beurt weer helemaal achterhaald is, zoals collega Muysken ook demonstreerde in zijn oratie in februari. De belangrijkste oorzaak daarvan is de technologie. De toegenomen snelheid en capaciteit van computers maakt het mogelijk om grote hoeveelheden taalmateriaal binnen een zeer aanvaardbare hoeveelheid tijd te doorzoeken; de tijd die het tegenwoordig kost om een hoeveelheid tekst die een mens in een dag kan lezen, te doorzoeken op bepaalde taalelementen bedraagt nog maar enkele tientallen seconden. Het speld-in-de-hooiberg-argument is daarmee komen te vervallen. En toen we eenmaal weer met corpus-onderzoek begonnen waren, bleek al gauw dat er allerlei regelmaat aantoonbaar

was waar het kale “goed”/“fout”-oordeel van de moedertaalspreker geen toegang toe biedt, en dat juist een corpus zich goed leent om er theoretische voorspellingen aan te toetsen.

Als u meent uit mijn toonzetting te kunnen opmaken dat ik deze ontwikkeling toejuich, dan heeft u helemaal gelijk. Maar vandaag wil ik toch vooral betogen dat we het nieuwe corpus-onderzoek ook weer niet moeten verabsoluteren. Zoals het al te blinde vertrouwen op introspectieve oordelen de ontwikkeling van inzicht in allerhande soorten regelmaat van taal en taalgebruik belemmerd heeft, zo houdt een verabsolutering van met name kwantitatief corpus-onderzoek gemakkelijk het risico in dat we bepaalde kansen missen op dieper inzicht in de manier waarop taalelementen in concreet taalgebruik functioneren, en in het bijzonder op de interactie tussen taalelementen onderling en tussen taal en wat ik hier zal noemen “achtergrondcognitie” – kennis die op zich niet talig gemarkeerd is, maar voor het begrip van taal wel noodzakelijk. Ik zal een en ander demonstreren aan de hand van drie voorbeelden. Het eerste heeft betrekking op de markering van oorzakelijke verbanden in het Nederlands, het tweede op dat van subjectiviteit, en het derde op allebei.

2. Taal in context: interpretatie als “constraint satisfaction”

Op zich was het juist aan corpus-onderzoek te danken dat in het afgelopen decennium aangetoond kon worden dat er in het moderne Nederlands een systematisch functioneel verschil bestaat tussen de causale hulpwerkwoorden *doen* en *laten* (Verhagen & Kemmer 1992, 1997). Tot dan toe waren grammatica's en woordenboeken niet in staat geweest het verschil goed te formuleren. Als men introspectief zinnen vergeleek als *Je hebt me nogal doen schrikken* en *Je hebt me nogal laten schrikken*, dan was de indruk dat het niet veel verschil maakte. Er leken hoogstens wat losse gevallen te zijn waarin het één beter was dan het ander, maar zonder duidelijke systematiek. In het recente onderzoek is echter gebleken dat het wel degelijk gaat om een betekenisverschil dat, zo het niet samenvalt dan toch nauw samenhangt met een veel algemener in menselijke talen en culturen voorkomend onderscheid in soorten causaliteit. *Doen* wordt gebruikt om relatief simpele oorzakelijke verbanden aan te duiden, waarvan het gevolg alleen afhangt van de genoemde oorzaak en dus min of meer onvermijdelijk is. In een corpus correspondeert daarmee dat *doen* vaak voorkomt met niet-levende oor-

zaken, zoals vuur dat het glas doet smelten, of een geluid dat je doet schrikken. *Laten* wordt daarentegen juist gebruikt voor relatief complexe causale verbanden, waarin de activiteit van het onderwerp van de zin niet de enige factor is die het gevolg bepaalt. Het wordt dan ook veel gebruikt bij menselijke interactie, zoals een docent die een artikel laat lezen, of een agent die je laat passeren.

Zo werd ook verklaarbaar dat *doen* minder makkelijk te combineren is met werkwoorden die bepaalde mentale toestanden aanduiden, zoals *weten*. Dat woord duidt juist aan dat we te maken hebben met het resultaat van *interne* mentale processen.¹ Je kunt bijvoorbeeld wel gedwongen worden om iets in te zien, maar eigenlijk niet “om iets te weten”. Iets zien of iets inzien kan geforceerd worden door een externe oorzaak, maar iets weten is nooit volledig bepaald door zo'n externe oorzaak. De combinatie *doen weten* komt in het hedendaags Nederlands dan ook weinig voor; de enkele aangetroffen gevallen blijken over het algemeen te behoren tot het formele taalgebruik van gezagsdragers, en die hebben er natuurlijk belang bij hun eigen activiteit als afdoende voor te stellen. U moet dan denken aan gevallen als *Ik zal u volgende week mijn standpunt over het commissievoorstel doen weten*. Vooral als we op deze manier de meeste schijnbare uitzonderingen ook nog kunnen ‘wegverklaren’ is de verleiding groot om de analyse niet alleen bevestigd te achten, maar ook om het onderzoek op dit punt af te sluiten, en geen detail-onderzoek meer te ondernemen van een *specifieke* zin zoals (1):

(1) Hij deed de buitenwereld weten dat het kleine vertrek bezet was.

Maar laten we eens kijken naar de hele zin, en naar de context waarin die voorkwam:

(2) Het zweet brak hem uit. – Hij rees omzichtig van zijn stoel. De barones reeg hem aan het harpoentje van haar ogen. Hij glimlachte geruststellend en begaf zich naar de gangdeur. In de hal liep hij naar de enige deur, die hij stellig van binnen zou mogen afsluiten. Met een zucht deed hij de buitenwereld weten dat het kleine vertrek bezet was, en hij zonk op de bril om na te denken.

Los van de context, in zin (1) op zichzelf, zijn we geneigd om de uitdrukking *de buitenwereld* figuurlijk op te vatten, als een metonymische aanduiding van een groep mensen. Er zijn zelfs hele semantisch-theoretische bouwwerken opgetrokken om dergelijke betekenisverschuivingen te verklaren; uitgaande van de voor de hand liggende gedachte dat het

werkwoord *weten* een menselijk subject vereist, kan verondersteld worden dat deze specificatie aan de betekenis van *de buitenwereld* wordt opgelegd; semantici spreken dan van ‘coercie’ van betekenis.

Nu wil ik niet ontkennen dat dergelijke betekenis-interacties zich kunnen voordoen. Maar wat een nauwkeurige beschouwing van de zin in zijn context duidelijk maakt is dat hier zeker geen sprake is van een blind, regelgestuurd proces dat zich binnen het domein van de context-vrije, grammaticale zinsbetekenis zou afspelen. Laten we even uitgaan van een alledaagse lezer, die over achtergrondkennis beschikt die in onze cultuur redelijk wijd verbreid is. Zo’n lezer zal uit de vermelding van een hal met daarin een deur die met zekerheid van binnen afgesloten mag worden, kunnen *afleiden* dat het om een toilet gaat. Het staat er niet, maar de goede lezer moet het duidelijk wel infereren. Het is die *conceptuele* representatie waarop de elementen van de volgende zin, waaronder *doen weten*, opereren. In deze context is er geen sprake van een menselijke instantie, zelfs geen figuurlijke, die in een nieuwe mentale toestand gebracht wordt van weten dat het vertrek op slot zit. Wat de lezer moet infereren, *naar aanleiding van* de gebezigde taalelementen, is dat de hij-figuur in dit fragment de deur op slot doet – een inferentie die de culturele kennis veronderstelt dat het typisch is voor WC-deuren dat aan de buitenkant zichtbaar is in welke toestand het slot verkeert. Dit gevolg – het zichtbaar op slot zijn van een WC-deur – is niet afhankelijk van de mentale activiteit van andere mensen. Zo bezien is het gebruik van *doen* zeer wel te begrijpen: dit woord levert in feite een extra indicatie op voor de bedoelde interpretatie. Alleen hanteren we dan dus niet een interpretatieprocedure waarin we eerst een afgeronde zinsbetekenis opbouwen om die daarna pas in het verband van de tekst verder aan te vullen en eventueel bij te stellen; integendeel, we gebruiken de betekenissen van de woorden rechtstreeks in de constructie van een in de *context* passende interpretatie. Er is dan geen principieel verschil tussen de procedure voor zinsinterpretatie en die voor tekstinterpretatie.²

Uit de nauwkeurige beschouwing van een enkel geval, waarbij we in detail proberen rekenschap te geven van de manier waarop we de afzonderlijke taalelementen betrekken op de totale interpretatie, kunnen we dus in feite nogal verregaande *algemene* conclusies trekken over de aard van die relatie. Het is een tamelijk wijd verbreid idee, bepaald niet alleen onder taalkundige leken, dat wat men noemt “de betekenis van een zin” is opgebouwd uit wat men even probleemloos noemt “de betekenissen van de woorden” – met woordbetekenissen dus als bouwstenen van zins-

betekenis en zinsbetekenissen dan weer als bouwstenen van tekstbetekenis. We zien nu al hoe misleidend deze bouwsteenmetafoor eigenlijk is. In het onderhavige geval leidt die b.v. tot de aanname dat de woordgroep *de buitenwereld* eerst binnen de zin wordt gepersonifieerd vanwege de noodzaak van aanpassing aan de betekenis van *weten*, en dat vervolgens die interpretatie in de context weer wordt teruggebogen in de richting van “zorgen dat aan de buitenkant van de deur het bezet-teken zichtbaar is”. Het is weliswaar niet a priori uitgesloten dat mensen echt zo’n ingewikkelde route volgen en dat dat experimenteel aan te tonen zou zijn, maar erg waarschijnlijk lijkt mij dat niet, zeker niet in het licht van het empirische gegeven dat de verwerkingstijden van figuurlijke en letterlijke interpretaties in passende contexten niet van elkaar verschillen.³ In ieder geval ligt de bewijslast bij degene die de hypothese van een serie elkaar opheffende interpretatiestappen zou willen verdedigen.

Dit ene geval volstaat dus eigenlijk al om de conclusie te kunnen trekken dat linguïstische betekenissen niet meer, maar ook niet minder zijn dan conventionele *beperkingen op interpretaties*, en niet zelf al een soort interpretaties. Het proces van interpreteren houdt een poging in tot maximale honorering van zoveel mogelijk gegeven beperkingen, zowel linguïstische als andere. In technische, en tegelijk Engelse termen: het is een *constraint satisfaction process*, met de taalelementen en hun ordening als even zoveel *soft constraints* – beperkingen die zo mogelijk gehonoreerd moeten worden, maar die er niet toe leiden dat het interpretatieproces stopt als dat niet of niet volledig lukt.⁴ Op zich vormt het werkwoord *weten* een redelijke indicatie dat er sprake is van een menselijke instantie. Anderzijds levert het causale werkwoord *doen* de aanwijzing dat het object ervan weinig eigen inbreng heeft en dus bepaald niet typisch menselijk is. Zonder andere beperkingen op de te construeren interpretatie ‘wint’ voor veel mensen kennelijk de beperking die *weten* met zich meebrengt, en die kunnen dan het gevoel krijgen dat *laten* eigenlijk beter past. Maar met andere beperkingen, voortvloeiend uit de reeds opgebouwde representatie van de situatie in het volledige tekstfragment (2), kan de betekenis van *doen* juist volledig gehonoreerd worden, en is de intuïtie dus dat het woord helemaal op zijn plaats is.

Hierbij is overigens wel van belang dat we te maken hebben met een geval van reëel taalgebruik, een tekst die door een taalgebruiker gemaakt is met het oog op communicatie en niet door een taalkundige met het oog op de vraag of zoiets gezegd of opgeschreven zou kunnen worden. Als het idee van betekenissen als *soft constraints* zelfs maar tot op zekere

hoogte correct is, dan kan het niet anders of een introspectief oordeel over de vraag of je een zelf-geconstrueerd geval kunt zeggen of niet, leidt regelmatig tot zowel over- als onderschatting van de mogelijkheden. Het blijft dus belangrijk om ons zoveel mogelijk te richten op daadwerkelijk gebruikte taal, ook bij detail-onderzoek.

3. Perspectiefkeuze: meer dan één “ik”

In dit verband wil ik graag een ander methodisch stokpaard van stal halen, nl. dat van de potentie van poëzie voor taalkundige analyse: het is een bijzondere vorm van taalgebruik, maar wel echt. Aan de hand van het specifieke gedicht waar ik uw aandacht voor wil vragen kan ik bovendien een *theoretisch* punt maken dat mij na aan het hart ligt, namelijk dat van het belang van perspectiefkeuze bij de interpretatie van taaluitingen. In de interpretatie van *doen weten* in fragment (2) speelde een nogal specifiek soort achtergrondkennis mee, over de normale locatie en inrichting van een toilet in onze cultuur, maar het soort achtergrondcognitie waar ik het nu over wil hebben is van een veel algemener en systematischer soort.

Laat ik weer beginnen met een schijnbaar eenvoudig voorbeeld. Als u een zin leest zoals de volgende:

(3) Ik streek mijn natte haar naar achteren.

dan denkt u allicht niet alleen dat de woorden *Ik* en *mijn* verwijzen naar hetzelfde personage, maar ook dat dat besloten ligt in de betekenis van die woorden, dat de woorden die interpretatie afdwingen. Het zijn tenslotte allemaal voornaamwoorden van de eerste persoon. Evenzo lijkt het voor de hand te liggen om het feit dat de zin

(4) ^(?)Ik heb mij lief.

wat eigenaardig aandoet, op rekening te schrijven van de woorden *ik*, *liefhebben* en *mij*, en bijvoorbeeld iets te zeggen in de trant van: “*liefhebben* is een gewoon transitief werkwoord, waarvan het subject en het object niet zonder meer naar dezelfde persoon kunnen verwijzen”.

Nu luidt het begin van het gedicht HOE in de bundel *Wat zij wilde schilderen* (1996) van Judith Herzberg als volgt:⁵

(5) ‘Als ik een man was
zou ik wel weten hoe
mij lief te hebben.

Ik zou mijn plotselinge
droefheden een bedding
geven, mijn natte haar
naar achteren strijken,
....

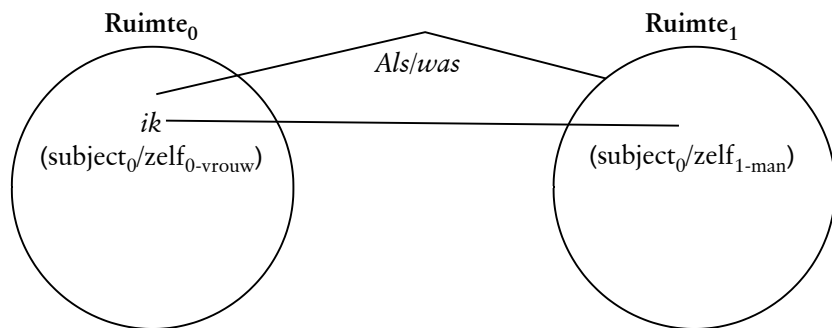
Als gebruikers van het Nederlands hebben wij onmiddellijk door wat de gedachte is die hier meegedeeld wordt, maar als we een en ander precies proberen uit te leggen blijkt dat nogal complex te zijn. Bij de tweede instantie van *ik*, in de regel *zou ik wel weten hoe*, moeten we aan iemand denken die een liefhebbende man is, terwijl de *mij* in de volgende regel, hoewel dat toch ook een voornaamwoord van de eerste persoon is, echt op een vrouw slaat. We kunnen het aparte van de interpretatie nog wat scherper in beeld brengen, als we de eerste drie regels vergelijken met een andere formulering die er slechts minimaal van afwijkt:

(6) Als ik een man was
zou ik wel weten hoe
mijzelf lief te hebben.

In de originele tekst wordt een beeld opgeroepen van een man die weet hoe hij een bepaalde vrouw moet liefhebben, maar met de toevoeging van het element *zelf* is de situatie radicaal anders: nu is er sprake van een man die weet hoe hij van zichzelf moet houden.

Beide formuleringen hebben wel het een en ander gemeen. De lezer maakt een mentaal beeld dat erg veel weg heeft van een bekende situatie, maar er op één punt van afwijkt. In die projectie bestaat een personage dat alle geestelijke vermogens heeft van de *ik*-figuur – de kennis, persoonlijkheidskenmerken, wil, en wat dies verder nog meer zij –, en die daardoor ook met hetzelfde woord *ik* aangeduid kan worden; alleen is deze tegenhanger van de *ik* een man, terwijl de eerste *ik*-figuur zelf een vrouw is. Wat zo’n beschrijving vooronderstelt is dat wij in staat zijn om meerdere niet compatibele mentale representaties tegelijk te overwegen, en vooral ook om die met elkaar in verband te brengen. In de cognitieve semantiek staan dergelijke gerelateerde perspectieven bekend als “mentale ruimtes” (“Mental Spaces”).⁶ De gedachte is dat er in taal-

uitingen als de onderhavige, maar ook bij allerlei andere, meerdere mentale ruimtes tegelijk aan de orde zijn, waarbij het patroon van onderlinge relaties een wezenlijk deel van de interpretatie uitmaakt. Elke taaluiting is gefundeerd in één mentale ruimte, waarvoor als standaard-optie het perspectief van de deelnemers aan de taalgebruikssituatie zelf beschikbaar is, maar die in specifieke contexten ook best iets anders kan zijn. In de gebruikelijke notatie ziet een en ander er uit zoals in figuur 1:



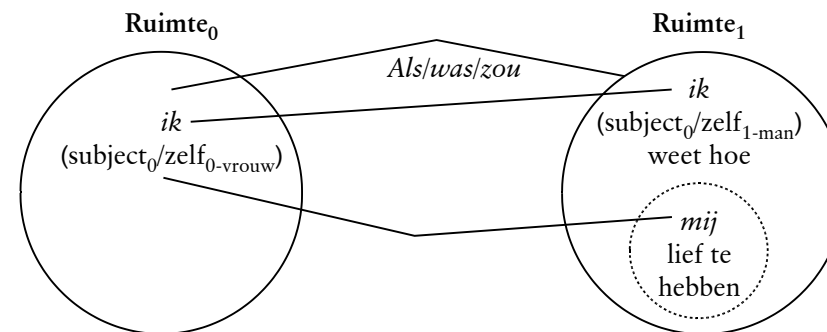
Figuur 1: “Als ik een man was, ...”

In de basisruimte (Ruimte₀) bevindt zich een personage aangeduid als *ik*. Vanuit deze ruimte kunnen andere mentale ruimtes geopend worden; in dit geval is, naar aanleiding van het element *als* en de verleden tijd *was*, een hypothetische Ruimte₁ geprojecteerd; dit is aangegeven met een lijn die begint in Ruimte₀, en eindigt op de grens van Ruimte₁. Hierin bevindt zich een personage dat correspondeert met de *ik* in Ruimte₀; deze correspondentie is ook aangegeven met een verbindingslijn. In het bijzonder correspondeert het zogenoemde “subject”-deel van dit personage – het innerlijk, dat geacht wordt het gedrag te beheersen (Lakoff 1996), met het subject van het personage in Ruimte₁. Het “zelf” in de hypothetische ruimte, d.w.z. het deel van het personage dat het metaforische omhulsel is van het subject, verschilt in geslacht van het zelf in de basisruimte. Maar het taalelement waarmee dat andere personage aangeduid wordt is hetzelfde woord *ik* als waarmee de spreekster in de basisruimte benoemd wordt. Dit is een manifestatie van een algemeen principe: gegeven een zekere *correspondentie* tussen elementen in verschillende mentale ruimtes kan het element in de ene ruimte benoemd worden met een term die slechts in de andere een directe rechtvaardiging heeft. Een ander geval van dit principe is bijvoorbeeld te vinden in een zin als:

(7) In Duitsland zou Haider nooit zo ver gekomen zijn.

De naam van de rechts-extremistische Oostenrijkse politicus kan hier gebruikt worden om een hypothetisch personage met overeenkomstige relevante kenmerken in het reële Duitsland aan te duiden.

Voor het woordje *ik* kunnen we dus concluderen dat de interpretatie ervan zich niet tot een specifieke mentale ruimte hoeft te beperken. Voor het woord *mij* in de derde regel is dat helemaal duidelijk: het identificeert het voorwerp van het liefhebben in Ruimte₁ geheel met het *ik*-personage van Ruimte₀, de vrouw, zoals aangegeven in figuur 2:



Figuur 2: “Als ik een man was, zou ik wel weten hoe mij lief te hebben.”

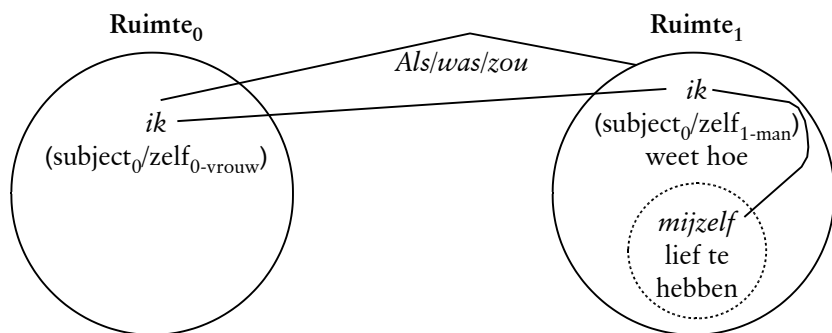
Zodra er eenmaal meerdere mentale ruimtes geconstrueerd zijn, kost het geen enkele moeite om in één en dezelfde zin het ene voornaamwoord te relateren aan de ene mentale ruimte en het andere voornaamwoord aan de andere, ook als die zin op *zichzelf* zo’n distributie niet afdwingt. Dat is wat we zien in de tweede strofe van het gedicht van Herzberg:

Ik zou mijn plotselinge
droefheden een bedding
geven, mijn natte haar
naar achteren strijken,

Terwijl we bij de contextloze zin *Ik zou mijn natte haar naar achteren strijken* weinig reden hebben om *Ik* en *mijn* naar verschillende personages te laten verwijzen, is het, gegeven de openingszin van het gedicht, geen enkel probleem om dat wél te doen. – U ziet, neem ik aan, de pa-

rallel met de interpretatie van *de buitenwereld iets doen weten* uit het begin van mijn verhaal.

De betekenissen van *ik* en *mij(n)* leggen dus geen beperkingen op aan de mentale ruimtes waaraan *ze* gerelateerd mogen worden; maar het element *zelf* doet dat juist wel. In figuur 3 is de relevante interpretatie gegeven van het geconstrueerde fragment (6):



Figuur 3: “Als ik een man was, zou ik wel weten hoe mijzelf lief te hebben.”

Volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* betekent *zelf* primair zoveel als “in eigen persoon”. In het licht van het voorafgaande is het niet zo vreemd dat we voor dit concept een apart conventioneel taalteken hebben. Tegen de achtergrond van het gemak waarmee we elementen in verschillende mentale ruimtes met elkaar in verband brengen, is het kennelijk de functie van het element *zelf* om een strikte beperking op te leggen aan de interpretatie van de referent waar het mee verbonden is: er moet sprake zijn van identiteit van het “zelf” van de dragers van verschillende rollen in het gebeuren, dus identiteit binnen dezelfde mentale ruimte, zoals weergegeven in figuur 3.⁷ Een van de aardige aspecten van Herzbergs beginregels is de gedeeltelijke identiteit van onderwerp en voorwerp van het liefhebben: die hebben immers dezelfde ‘subject’-kenmerken, maar verschillen in geslacht. De aanwezigheid van het element *zelf* in (6) maakt die lezing onmogelijk. Het voorwerp van liefhebben moet dezelfde “zelf”-kenmerken hebben als de drager van de onderwerpsrol, dus inclusief het man-zijn.

Er bestaan dus enerzijds taalelementen die aanleiding geven om verschillende mentale ruimtes te projecteren en de gegeven informatie daarover

te verdelen; voorbeelden zijn het voegwoord *als* en het werkwoord *zou*. Anderzijds zijn er elementen zoals *zelf* die nadrukkelijk een beperking van de interpretatie tot één mentale ruimte inhouden. En dan zijn er elementen die geen beperkingen opleggen aan de mentale ruimtes waaraan *ze* te relateren zijn, en waarbij het dus geheel van plausibiliteitsoverwegingen afhangt hoe de interpretatie in een gegeven geval uitpakt. Wat dit betreft is het de moeite waard om nog eens terug te keren naar het gedicht van Herzberg. In het begin is het patroon van relaties tussen de rolverdeling en de linguïstische markering ervan tamelijk eenvoudig. Zoals u in het aangehaalde gedeelte hebt kunnen zien is de eerste *ik*, in de *als*-zin in de eerste regel, een vrouw, en duidt dit woord daarna telkens de hypothetische man aan; daarentegen duiden de vormen *mij* en *mijn* telkens juist op de vrouw in kwestie. Herzberg produceert, zouden we kunnen zeggen, een reeks variaties op hetzelfde thema, dat van het templaats in (8):⁸

(8) Ik_{man} zou mij(n)_{vrouw}

Maar zo simpel blijft het niet. De vijfde strofe luidt als volgt:

(9) Ik zou mij aaien en
met mijn oor op mijn buik
willen horen tot waar
mijn hart harder bonsde.

Bij *mijn oor* moet het wel gaan om het oor van de hypothetische man, terwijl *mijn buik* in dezelfde regel toch wel die van de vrouw zal zijn. Gegeven de beschikbaarheid van verschillende mentale ruimtes en de verbindingen ertussen is het gemakkelijk om op grond van achtergrondkennis over de menselijke anatomie verschillende referenten te kiezen voor twee gevallen van hetzelfde woord. Hiermee wordt het patroon van relaties tussen linguïstische vormen en interpretaties in het gedicht ingewikkelder. Nog eens drie strofen gebeurt dat nog eens, want daar treedt iets analogs op met het woord *ik*:

(10) Ik zou mij loslaten zodra
ik los wou en ik zou
mij vertrouwen waar
ik ook heen wou.

Ik zou mij afhaken als ik terugkwam
en dan blij zijn.

De bijzinnen *zodra ik los wou, waar ik ook heen wou, en als ik terugkwam* beschrijven natuurlijk situaties in de hypothetische Ruimte₁, maar de rol van de *ik*-figuur hierin wordt vervuld door het *ik*-personage uit de basisruimte (Ruimte₀), de vrouw dus, terwijl de *ik* die loslaat, vertrouwt en afhaalt, de hypothetische man is die alleen maar in Ruimte₁ bestaat. Taalkundig valt hiervan te leren dat zowel de subjectsvorm *ik* als de objectsvorm *mij* compatibel zijn met verwijzingen naar elke beschikbare mentale ruimte, en dat het van optimale plausibiliteit van de totale interpretatie af kan hangen hoe die van onderdelen ervan uitvalt. Maar van deze taalkundige stelling valt anderzijds ook iets af te leiden dat verhelderend kan zijn voor de interpretatie en waardering van de literaire tekst: het feit dat de linguïstische elementen op zichzelf slechts weinig vastleggen van de interpretatie van de tekst impliceert dat de lezers relatief veel inferentieel werk moeten verzetten, dat zij niet kunnen vertrouwen op schijnbaar vaste patronen, en dat de geconstrueerde interpretatie nogal rijk is ten opzichte van de expliciet gegeven aanwijzingen. Er wordt, kortom, met weinig woorden veel gezegd, de formulering is pregnant, en dat is ongetwijfeld mede een reden waarom we dit soort teksten waarderen. Misschien wel het hoogtepunt van inferentiële complexiteit zit precies op de helft van het gedicht; ik doel op de volgende strofe:

- (11) Ik zou chocola voor mij kopen
en die niet helemaal opeten
maar ook een stukje voor mij
bewaren.

Eén mogelijke lezing hier zou kunnen zijn: “De ik-die-man-is koopt chocola voor de ik-die-vrouw-is; die tweede ik eet die chocola dan niet helemaal op, maar bewaart een stukje voor de ik-die-man-is”. Dat is consistent en redelijk eenvoudig. Toch ligt dit minder voor de hand dan een andere lezing. Een grammaticale reden daarvoor is het feit dat de tweede regel samentrekking vertoont. De lezing die ik juist gegeven heb zou beter te verdedigen zijn als de formulering geluid had:

- (12) Ik zou chocola voor mij kopen
en ik zou die niet helemaal opeten ...

Er zijn in Herzbergs gedicht meer gevallen van samentrekking, bijvoorbeeld in het tweede deel van de fragmenten (5) en (10), en ook daar is telkens sprake van volledige identiteit van de interpretatie van het expliciete en het impliciete element. Het is dus kennelijk niet zo dat we bij lezing van de tekst alleen maar de ontbrekende *vorm* vanuit de context aanvullen en die vervolgens ter plekke een eigen interpretatie geven; een eigen interpretatie is alleen maar mogelijk (natuurlijk nooit verplicht) als er ook een eigen vorm is. Deze taalkundige overweging kan als argument gebruikt worden om hier aan een andere lezing de voorkeur te geven. Die heeft wel aparte, en voor sommigen wellicht verontrustende implicaties. Want we moeten kennelijk ongeveer als volgt lezen: “De ik-die-man-is koopt chocola voor de ik-die-vrouw-is, en hij eet die chocola niet helemaal zelf op, maar bewaart een stukje voor haar”, en dat dwingt ons ertoe als achterliggende veronderstelling aan te nemen dat mannen gewoonlijk de chocola die ze voor hun geliefde kopen helemaal zelf opeten... Zo kan een taalkundige analyse bijdragen tot de explicitering van mogelijke ‘achter’ een tekst liggende normen en waarden, ideeën die niet expliciet verwoord zijn maar voor een goed begrip wel door de lezer ‘meegenomen’ moeten worden (vgl. het ‘topos’-begrip van Ducrot (1996: 140 evv.)); we zullen nog zien dat zoiets geen incidenteel verschijnsel is.

Er valt over deze specifieke tekst nog wel meer te zeggen. Zo is het naar mijn overtuiging niet voor niets dat deze subtiel gepresenteerde dubbele bodem zich precies halverwege het gedicht bevindt. Maar in plaats van daarop door te gaan wil ik bij wijze van afsluiting uw aandacht vragen voor een ander verschijnsel dat meer strikt taalkundig van aard is. Ik wil namelijk laten zien dat het manipuleren en coördineren van mentale ruimtes een veel algemener stuk ‘achtergrondcognitie’ vormt in het gebruik van taal dan alleen bij het vinden van referenten van voornaamwoorden.

4. Argumenten en concessies

Een bijzonder belangrijk soort inhoud van onderling gerelateerde mentale ruimtes treedt op bij argumentatie. Wanneer ik een argument geef voor een bepaalde aanname of wens, dan speelt daarbij op de achtergrond het idee dat het op zijn minst denkbaar is dat die aanname of wens niet zonder meer aanvaard wordt. Met andere woorden, we hebben dan te maken met twee mentale ruimtes waarin verschillende episte-

mische houdingen bestaan ten opzichte van een bepaalde gedachte, laten we gemakshalve zeggen: een propositie p . In het Nederlands zijn verschillende middelen voorhanden waarmee taalgebruikers kunnen aangeven of zij onderscheiden epistemische houdingen ten opzichte van elkaar ordenen, en waarmee zij soms ook nadere aanwijzingen kunnen geven over de inhoud van de betrokken mentale ruimtes. Het meest algemene en fundamentele middel hiertoe is negatie; dat speelt niet alleen op zichzelf maar ook als onderdeel van andere betekenissen een belangrijke rol, zoals we aanstonds nog zullen zien. Er zijn echter ook goede redenen om in dit soort termen bepaalde kenmerken te karakteriseren van verschillende *causale* verbindingswoorden, zoals de bijwoorden *daarom* en *dus* en de voegwoorden *omdat* en *want*.⁹ Kijkt u eens naar de volgende voorbeelden:

- (13) a Je conditie is beroerd; dus moet je keihard trainen.
 b Je conditie is beroerd; daarom moet je keihard trainen.
- (14) a Jan is de beste kandidaat, want hij is gepromoveerd.
 b Jan is de beste kandidaat, omdat hij gepromoveerd is.

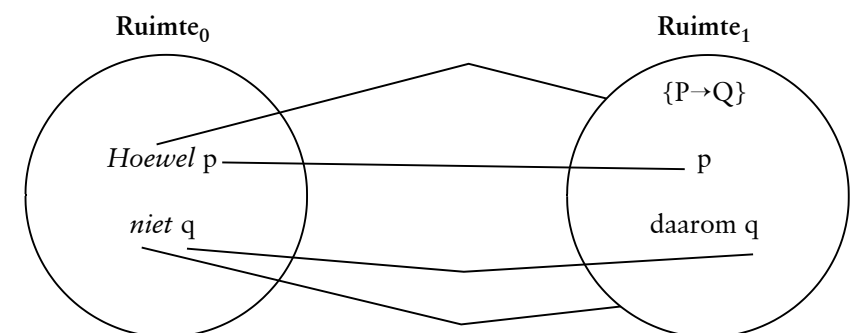
Zowel het ene als het andere verbindingswoord is geschikt om een oorzakelijk verband tussen de zinnen aan te geven. Maar het gebruik van het ene woord of het andere maakt wel enig verschil. De suggestie die van (13)a uitgaat is dat het idee van keiharde training nog niet bij de toegesprokene was opgekomen. Voorbeeld (13)b past daarentegen ook goed in een context waarin deze gedachte gedeeld wordt, en er slechts een reden voor geëxpliciteerd wordt. Het gebruik van *dus* wijst erop dat de spreker bij de toehoorder een andere epistemische houding veronderstelt ten aanzien van de inhoud van de tweede zin, terwijl *daarom* dat in het midden laat. Op analoge wijze kan (14)a alleen maar gebruikt worden als de spreker veronderstelt dat de toegesprokene er nog niet van overtuigd is dat Jan de beste kandidaat is, terwijl (14)b òók bruikbaar is als spreker en hoorder deze houding reeds delen, en slechts het causale verband geëxpliciteerd wordt. Het idee is dus dat sprekers met het gebruik van *want* en *dus* hun houding markeren ten opzichte van een geprojecteerde mentale ruimte waarin een andere epistemische houding geldt dan die zij zelf innemen, terwijl van zo'n projectie in het geval van *omdat* en *daarom* geen sprake hoeft te zijn. Met *want* en *dus* worden twee onderscheiden perspectieven aan elkaar gerelateerd, terwijl dat bij *omdat* en *daarom* niet per se het geval hoeft te zijn.

Hoewel de verschillen in de praktijk niet altijd even scherp hoeven te zijn,¹⁰ zijn er verschillende empirische argumenten te geven om het onderscheid tussen deze verbindingswoorden op deze manier te karakteriseren (zie o.a. de in noot 9 genoemde literatuur). Ik wil mij hier echter beperken tot één aspect, als laatste illustratie van het punt dat we soms veel kunnen leren van geconcentreerde aandacht voor een bijzonder verschijnsel. Het gaat mij om een bepaalde interactie tussen de markering van causaliteit en die van negatie.

Een complex semantisch-grammaticaal verband waarvan negatie een onderdeel is en dat al heel wat taalkundigen geïntrigeerd heeft, is concessiviteit. Het prototypische voegwoord in het hedendaagse Nederlands is *hoewel*, en twee voorbeelden daarvan vindt u in (15) en (16):

- (15) Jan is niet de beste kandidaat, hoewel hij gepromoveerd is.
 (16) Hoewel je conditie beroerd is, hoef je nog niet meteen keihard te gaan trainen.

De complexiteit van dit verband zit hem hierin dat de spreker met de *hoewel*-zin toegeeft dat er een geldig argument te leveren valt voor een bepaald standpunt – dat is het concessieve – en in de hoofdzin desalniettemin het tegenovergestelde standpunt inneemt. Concessieve constructies impliceren dus altijd twee mentale ruimtes, waarbij de geprojecteerde ruimte een redenering bevat die in de basisruimte *niet* gevolgd wordt. Figuur 4 geeft een en ander schematisch weer voor zin (16):

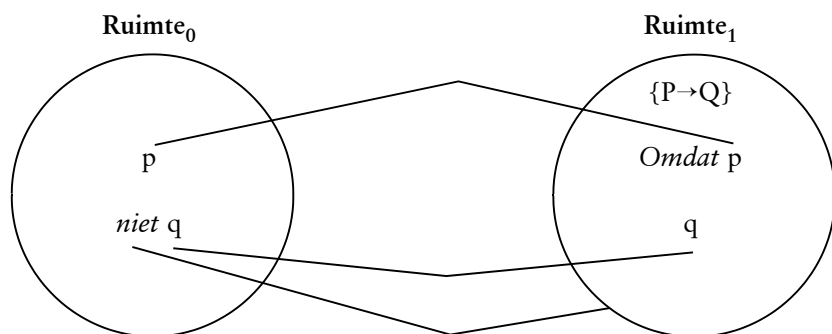


Figuur 4: “Hoewel je conditie beroerd is [p] hoef je nog *niet* meteen keihard te gaan trainen [q].”

Tegenover het eigen standpunt in $Ruimte_0$, projecteert de spreker in $Ruimte_1$ de redenering dat de beroerde conditie van de toegesprokene leidt tot de conclusie dat hij moet gaan trainen, tegen de achtergrond van de veronderstelling dat training meer aan te bevelen is naarmate iemands conditie slechter is – die veronderstelling is wat de hoofdletters beogen aan te geven (het betreft hier hetzelfde verschijnsel van achterliggende normen en waarden, of ‘topoi’ (Ducrot 1996), als genoemd op p.15). Met erkenning van die mogelijke redenering neemt de spreker zelf echter het standpunt in dat die training *niet* nodig is. Nu hebben taalkundigen al vaker opgemerkt dat het soms mogelijk lijkt om een concessieve relatie aan te geven met een causaal verbindingswoord;¹¹ een voorbeeld hiervan ziet u in zin (17):

- (17) Omdat je conditie beroerd is, hoef je nog niet meteen keihard te gaan trainen.

Het interessante, volgens sommigen zelfs raadselachtige, van deze zin is dat de relatie tussen de bijzin en de hoofdzin inhoudelijk op ongeveer dezelfde manier geïnterpreteerd lijkt te kunnen worden als de expliciet-concessieve zin (16), terwijl de betekenissen van de woorden *omdat* en *hoewel* toch tegengesteld zijn. In de onderhavige perspectiefbenadering is dit echter goed te analyseren. In de bedoelde interpretatie, grafisch weergegeven in figuur 5, markeert het woord *omdat* een causale relatie in de *geprojecteerde* mentale ruimte.



Figuur 5: “Omdat p niet q.” [concessie; redenering in $Ruimte_1$]

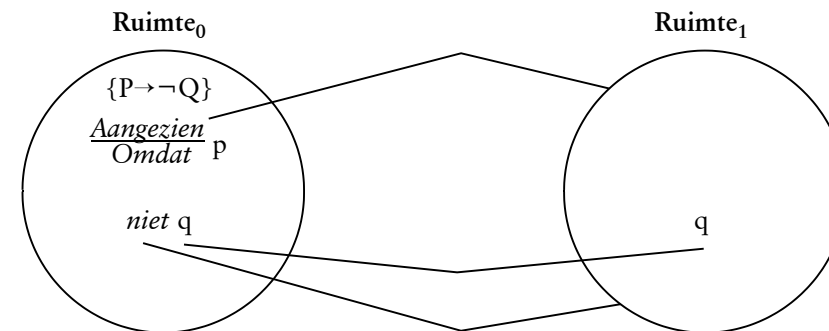
In deze lezing bevindt het causale verband zich dus in de ruimte die *niet* de epistemische houding van de spreker zelf vertegenwoordigt, wat er in meer technische termen op neerkomt dat de negatie “ruim bereik” heeft,

en ook de causale relatie omvat: je slechte conditie is geen reden om keihard te gaan trainen. De constellatie van een causaal verband enerzijds en een negatieve epistemische houding anderzijds is hier uiteindelijk dezelfde als die in figuur 4; Het verschil zit hem in de aspecten die expliciet linguïstisch gemarkeerd zijn.

De hypothese is dus dat *omdat* op zichzelf geen beperkingen oplegt aan de mentale ruimte waar het in geplaatst wordt. Net zo als de referent van het woordje *mij* zich niet in een bepaalde mentale ruimte hoeft te bevinden, is de door *omdat* aangeduide relatie ook niet per se tot een bepaalde mentale ruimte beperkt. Zin (17) kan dan ook nog heel anders gelezen worden, en wel als volgt: de beroerde conditie van de toegesprokene is juist voor de spreker een reden om geen advies tot keiharde training te geven. Deze interpretatie is de enige die mogelijk is als we niet *omdat* maar *aangezien* gebruiken, zoals in zin (18):

- (18) Aangezien je conditie beroerd is, hoef je nog niet meteen keihard te gaan trainen.

Deze zin kan niet concessief gelezen worden. Dit valt te verklaren als we aannemen dat *aangezien* zelf een aanwijzing geeft voor de projectie van een andere mentale ruimte dan die van de spreker. Het causale verband dat erdoor gemarkeerd wordt moet dan wel geldig zijn binnen $Ruimte_0$. Deze interpretatie is schematisch weergegeven in figuur 6. Het verschil tussen *omdat* en *aangezien* is dat het laatste voegwoord expliciet verwijst naar een andere mentale ruimte met een gedeeltelijk andere inhoud, terwijl *omdat* dat niet doet, maar er wel compatibel mee is.¹²



Figuur 6: “Omdat/Aangezien p niet q.” [redenering in $Ruimte_0$]

Merk op dat de achterliggende veronderstelling nu natuurlijk niet kan zijn dat je harder moet trainen naarmate je conditie slechter is, maar juist dat het dan beter is om niet te hard van stapel te lopen; bovendien is dit nu een norm in Ruimte₀ van de spreker zelf, niet in de geprojecteerde Ruimte₁. Het enige wat zich daar zeker wel moet bevinden is de propositie q, opgeroepen door de ontkenning ervan in Ruimte₀.¹³

Keren we nu terug naar *want* en *dus*; als dat daadwerkelijk perspectief-markeerders zijn zoals ik verondersteld heb, dan verwachten we dat een concessieve interpretatie ervan in combinatie met negatie niet goed mogelijk is, net zo min als met *aangezien*; in beginsel zou zoiets wel mogelijk kunnen zijn met *omdat* en *daarom*, omdat die ook een causaal verband kunnen markeren zonder een contrast met een ander perspectief op te roepen. De voorbeelden in (19) en (20) bevatten mogelijke causale formuleringen van concessieve relaties, en het lijkt mij duidelijk dat deze voorspelling uitkomt: alleen de constructies met *omdat* en *daarom* leveren acceptabele verbindingen op met een concessieve lezing.¹⁴

- (19) a Jan is nog niet de beste kandidaat omdat hij gepromoveerd is.
b ??Jan is nog niet de beste kandidaat, want hij is gepromoveerd.
c ??Jan is nog niet de beste kandidaat aangezien hij gepromoveerd is.
- (20) a Je conditie is beroerd, maar daarom hoef je nog niet keihard te gaan trainen.
b ??Je conditie is beroerd, maar dus hoef je nog niet keihard te gaan trainen.

Hoewel verbindingswoorden zoals *daarom* en *dus* natuurlijk iets heel anders betekenen dan woorden zoals *ik* en *zelf*, blijken ze in feite tegen eenzelfde soort achtergrond te opereren, te weten die van de coördinatie van onderscheiden perspectieven. In beide gevallen is er enerzijds sprake van elementen die specifiek beperkingen opleggen aan de organisatie van mentale ruimtes ten opzichte van elkaar, en anderzijds van elementen die in dit opzicht ongemarkeerd zijn, en dus te relateren zijn aan verschillende mentale ruimtes, afhankelijk van de context. Een en ander levert bij elkaar mijns inziens een krachtige aanwijzing op voor het fundamentele karakter van perspectieforganisatie in de menselijke cognitie.¹⁵

Overigens zou ik niet willen beweren dat zinnen zoals (19)a en (20)a geheel synoniem zijn met de corresponderende *hoewel*-zinnen, respectievelijk (15) en (16). Er zijn redenen om te veronderstellen dat de eerste soort zinnen, die met een combinatie van negatie en causaliteitsmarkering, meer geschikt zijn om de achterliggende redenering te bestrijden, terwijl de *hoewel*-zinnen slechts toegeven dat er sprake is van een uitzondering op een regel.¹⁶ Maar om deze hypothese te toetsen is nu typisch wél weer corpusonderzoek gewenst. Het is dan wel waar, zoals ik u hopelijk heb laten zien, dat er veel te leren valt van detail-onderzoek naar bijzondere gevallen, maar we moeten wel in de gaten blijven houden wanneer we daarmee op moeten houden. Dat moment is nu bereikt, en daarmee ben ik dus ook weer terug bij mijn uitgangspunt.

Dames en Heren,

Aan het slot van mijn rede gekomen wil ik graag tot enkelen van u in het bijzonder het woord richten.

Waarde studenten,

Het is vandaag niet voor het eerst dat ik u deelgenoot maak van wat voor mij de taalkunde tot zo'n fascinerend vak maakt: de mogelijkheid om de studie van ogenschijnlijk onooglijke woordjes vrijwel rechtstreeks te verbinden met grote kwesties aangaande structuur en inhoud van de menselijke cognitie. Als ik mij niet vergis vinden sommigen van u dat het af en toe wel over èrg kleine dingen gaat, en anderen dat de abstracties wel eens èrg hoog gegrepen zijn. Het is zowel een uitdaging om telkens opnieuw te proberen het goede evenwicht te vinden, als een voorrecht om zo te kunnen bijdragen tot de vorming van de taalkundigen die straks, op manieren die wij nu nog niet kunnen bevroeden, inhoud en richting van ons vak zullen bepalen.

Waarde Leidse collega-taalkundigen van het Westen en het Niet-Westen,

Een van de redenen waarom de positie die ik vandaag officieel aanvaard mij bijzonder aantrok is de unieke rijkdom aan talenstudies en benaderingen die Leiden in huis heeft. Om uiteenlopende redenen is het er tot op heden nog maar enkele keren van gekomen dat ik rechtstreekse taalkundige discussies kon voeren met collega's van het Niet-Westen; vooral prioriteiten die ik nu eenmaal bij mijn meest directe nieuwe taken moest leggen spelen hierbij een rol. Maar als het stof een beetje is gaan liggen, zullen er, stel ik mij voor, meer systematisch van zulke gelegenheden komen. Antropologisch georiënteerde taalkundigen onder u zullen allicht gedacht hebben dat ik het vast en zeker niet voor niets zo nadruk-

kelijk over de relatie tussen taal en achtergrondcognitie gehad heb. Inderdaad biedt naar mijn mening juist dat kader een uitstekende invalshoek voor vergelijkende studie, zowel binnen het Westen, als tussen Westerse en Niet-Westerse talen en culturen. Verschillen zijn vaak niet goed te begrijpen als we ze alleen maar analyseren in termen van taalgebruiksconventies of culturele modellen, en veel beter als we ons realiseren dat juist de verhouding tussen wat expliciet ‘be-tekend’ wordt en wat als impliciete maar cruciale achtergrondkennis fungeert, op allerlei manieren kan variëren. Mede daardoor kan de confrontatie van het moedertaalonderzoek met die van een vreemde taal en cultuur bijzonder vruchtbaar zijn. Ik stel mij dan ook veel voor van toekomstige samenwerking tussen Leidse taalkundigen van alle windstreken.

Waarde collega's van het IFOTT en het HIL,

De tijd dat wij in Leiden in gescheiden instituten georganiseerd waren is bijna voorbij, en ik ben daar blij om. Formeel georiënteerde linguïsten onder u zullen allicht gedacht hebben dat ik het vast en zeker niet voor niets zo nadrukkelijk over het element *zelf* heb gehad. Inderdaad is het mij natuurlijk bekend dat in andere onderzoekstradities veel ontdekt is over structurele beperkingen op anaforen – vooral bij de grammaticale derde persoon – waarin dit element een cruciale rol speelt. Ik zou het een uitermate boeiend project vinden om te proberen een relatie te leggen tussen die inzichten en het soort functionele perspectief-analyses dat ik vandaag aan de orde heb gesteld, en die in de praktijk vooral ontwikkeld zijn voor de eerste en tweede persoon.¹⁷ Juist het debat tussen verschillende visies is immers een goede voedingsbodem voor het ontstaan van echt nieuw inzicht. De ervaringen tot nog toe, concreet bijvoorbeeld blijkend uit de gezamenlijke organisatie en uitvoering van een conferentie gedurende de twee dagen hiervoor, geven mij veel vertrouwen voor de toekomst.

Waarde collega's van de Opleiding Nederlands,

Literatuurwetenschappers onder u zullen allicht gedacht hebben dat ik vast en zeker niet voor niets zo nadrukkelijk een gedicht gebruikt heb als materiaal voor een taalkundig betoog. Inderdaad liggen er naar mijn mening erg interessante perspectieven voor de Neerlandistiek in een nieuwe verbinding tussen functionele taalkunde en literaire tekstanalyse, en ik hoop daar al spoedig een concrete bijdrage aan te kunnen leveren in een werkgroep die collega Anbeek en ik het komende cursusjaar van plan zijn gezamenlijk te gaan opzetten en uitvoeren.

Taalbeheersers onder u zullen allicht gedacht hebben dat ik vast en zeker niet voor niets zo nadrukkelijk over relaties tussen het Nederlands en argumentatie gesproken heb. Inderdaad ben ik er diep van overtuigd dat juist een retorisch gezichtspunt een wezenlijke voorwaarde is om zicht te krijgen op de mate waarin eigenschappen van het taalsysteem, inclusief de grammatica, verklaard kunnen worden als resultaten van taalgebruiksprocessen in het verleden. Voor mij was een van de meest verrassende en inspirerende ontwikkelingen in de taalkunde aan het eind van de twintigste eeuw het feit dat nu net de ‘goede oude’ historische taalkunde en de ‘trendy moderne’ pragmatiek een ideaal koppel bleken te kunnen vormen, dat nieuwe perspectieven bood op inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van taalsystemen. Een taalkundige is in de praktijk vaak vooral geïnteresseerd in die systemen, maar in feite is er natuurlijk maar één wetenschap van de menselijke taal. Ik zal mij graag inzetten voor de verdere uitbouw van de taalbeheersing in Leiden, wat mij betreft in een spannende samenwerking met de taalkunde.

Waarde collega's van de afdeling Nederlandse Taalkunde,

Ik prijs mij gelukkig in uw midden werkzaam te zijn. Juist de Nederlandse Taalkunde in Leiden is er op bewonderenswaardige wijze in geslaagd waardevolle tradities te behouden zonder zich te isoleren van nieuwe stromingen, om nieuwe theoretische inzichten te verwerken zonder volledig door te schieten in één richting, en dat terwijl de druk soms groot moet zijn geweest. Dit is, waarde De Vries en Van Bree, in hoge mate uw beider verdienste, maar u zult het mij niet euvel duiden als ik hierbij ook mijn en uw collega's Van Santen en Van der Wal betrek. Met hen en anderen samen hoop ik, ongetwijfeld met andere accenten, de, als ik het zo zeggen mag, eigenzinnige lijn die u uitgezet hebt, voort te zetten en verder te ontwikkelen. In Leiden is de historische taalkunde nadrukkelijk een substantieel deel van onderwijs en onderzoek blijven vormen in een eeuw die gedomineerd werd door de scheiding van synchronie en diachronie; autonome ontwikkelingen hebben, zoals ik net al even aantipte, er tegen het eind van die eeuw toe geleid dat moderne en historische taalkunde elkaar weer veel te vertellen hebben, en zo hebben wij in onze afdeling nu een prima basis voor een up-to-date programma.

Dear friends and colleagues from around the globe,

Over the years I should perhaps have become used to the experience that one can learn so much, not just about language in general, but also about one's mother tongue, by looking at others. But it keeps surprising me again and again, and I am grateful for the many opportunities of this

kind that you have provided me with. It is thrilling to be a part of an international movement of cognitive and functional linguistics, and to have encountered so much genuine interest both in the Dutch language and in Dutch ideas about language in this framework. This lecture has been in Dutch, but I suspect that even those of you who do not readily understand this language have a pretty good idea of what it was about; after all, this is not the first time you heard me talk about the Dutch causatives, or the organization of perspectives. I feel honored by your presence here today, and I want to thank you once again for your contributions to the wonderful conference on Language, Culture, and Cognition that we had during the last two days. I very much look forward to continue working, and arguing, with you in the future.

Het is niet ongebruikelijk, en inderdaad ook passend, om bij een gelegenheid als deze leermeesters te noemen en te bedanken. Zoals ik het zelf ervaar heb ik er heel wat gehad. Mijn helaas te vroeg overleden promotor D.M. Bakker, zelf gepromoveerd bij een bezetter van de leerstoel Nederlandse Taalkunde in Leiden, neemt natuurlijk een bijzondere plaats in, maar ook veel anderen hebben wezenlijk bijgedragen tot mijn huidige taalkundige overtuigingen. Toen ik bij de voorbereiding van deze rede terugblikte, veranderden de mensen van wie ik geleerd heb wat ik weet en wat ik vind echter ook; leermeesters waren, telkens in andere opzichten, ook opvolgers – van elkaar, maar vooral van die ene leermeester die geen voorgangers had, en wiens enthousiasme, om niet te zeggen passie, zo beslissend was voor mijn studiekeuze: mijn leraar Nederlands van de middelbare school, die tot mijn grote genoegen vandaag ook aanwezig is. De rol van leraren Nederlands in het proces van selectie van nieuwe studenten is voor de universitaire Neerlandistiek van een nauwelijks te overschatten betekenis. Als representant van die groep, en vanwege uw bijzondere betekenis voor mijn persoonlijke ontwikkeling, waarde Van Mourik, wil ik u bij deze hartelijk dank zeggen.

Op de universiteit is het Nederlands object van onderwijs en onderzoek. Die rol speelt een taal slechts in het leven van weinigen. De gewone rol van taal is die van middel om relaties met andere mensen te onderhouden, om invloed op elkaar uit te oefenen. Wellicht geldt juist door de beschikbaarheid van taal voor ons als individuen meer dan voor de leden van van alle andere diersoorten, dat we gevormd worden door intensieve relaties met soortgenoten, zowel in samenwerking als in strijd. Op dit punt aangekomen wil ik eindigen door mijn erkentelijkheid uit te spreken voor de betekenis die naasten – familie, vrienden en bekenden

in allerlei graden van afstand en nabijheid; Anneke, Ewold en Lennart het meest dichtbij – voor mij hadden en hebben. Zonder jullie was ik niet geweest wat ik nu ben.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Dit is een onderdeel van een tamelijk algemene ‘naïeve psychologische theorie’, het zogeheten ‘folk model of the mind’ (D’Andrade 1987, 1995: 158-169.).
2. Hiermee hangt samen dat het op het niveau van zinnen en van teksten weinig zin heeft, anders dan op het niveau van woorden, om een verschil te maken tussen (conventionele, vaste) “betekenis” en (geconstrueerde, context-afhankelijke) “interpretatie”. Zie hierover uitvoeriger Pardoën (1998), met name hoofdstuk 25.
3. Een van de vroegste studies is Gibbs (1979). In latere publicaties heeft Gibbs hetzelfde punt opnieuw gedemonstreerd voor telkens andere soorten figuurlijk taalgebruik.
4. Voor een uitvoerige uiteenzetting, zie Verhagen (1997).
5. Graag wil ik Erica García, Niels Helsloot, Justine Pardoën, Marca Schasfoort en Tieme van Dijk bedanken voor gesprekken over en naar aanleiding van dit gedicht. Uiteraard ben ik als enige verantwoordelijk voor de hier gegeven interpretaties.
6. Het grondleggende werk op dit gebied is Fauconnier (1985 [1994²]); zie ook de verzamelbundel Fauconnier & Sweetser (1996).
7. Het gebruik van deze instructie is natuurlijk alleen maar *relevant* als er in beginsel meerdere mentale ruimtes voor interpretatie beschikbaar zijn. Vandaar dat *zelf*-vormen altijd een associatie van contrast oproepen. Zonder verdere context is het verschil tussen *Ik heb mij geschoren* en *Ik heb mij zelf geschoren* niet dat in het ene geval scheerder en geschorene niet identiek zijn en in het andere wel (want dat is in beide zinnen hetzelfde), maar dat die identiteit in het eerste geval niet en in het laatste wel tegen de verwachting ingaat. In het laatste geval is dus sprake van twee verschillende mentale ruimtes: in Ruimte₁ worden de twee rollen niet door dezelfde persoon vervuld, in Ruimte₀ wel.

8. Over retorische en esthetische effecten van dit soort herhalingen, zie Tannen (1989).
9. Er bestaat over dit onderwerp in de moderne taalkunde van het Nederlands een uitgebreide literatuur, te beginnen met De Vries (1971); enkele meer recente bijdragen zijn Van Belle (1989), Pit e.a. (1997), Degand (1998). Elk van deze artikelen bevat zelf ook weer diverse direct relevante verwijzingen. Wat ik op deze plaats over causale verbindingswoorden wil zeggen is dan ook niet bedoeld als een *volledige* semantische analyse, maar houdt wel de claim in dat perspectief-organisatie, op de manier die ik zal bespreken, van zo'n analyse deel moet uitmaken.
10. Dit hoeft in wezen niet te verbazen als we er inderdaad van uitgaan dat *omdat* en *daarom* "ongemarkeerd" zijn voor perspectief: op zichzelf projecteren ze niet per se meerdere mentale ruimtes, maar ze zijn daar ook niet per se mee in strijd.
11. Zie König & Siemund (te versch.), en de daar aangehaalde literatuur.
12. Een consequentie van een en ander is dat het door *aangezien* aangeduide verband niet onder het bereik van de negatie in de hoofdzin kan vallen. Evenmin kan een concessieve relatie onder het bereik van negatie vallen, aangezien ook zo'n verband nu eenmaal per definitie meerdere mentale ruimtes aan elkaar relateert. Als gevolg van het verschil in (noodzakelijkheid van) perspectivering is de verhouding tussen negatieve en positieve causale relaties dan ook niet symmetrisch (Verhagen, te versch.). Voor interessante observaties over *aangezien*, die m.i. goed zijn in te passen in de hier voorgestelde perspectief-analyse, zie Van Belle (1989).
13. Het intonatiepatroon lijkt ook een aanwijzing te geven voor de bedoelde interpretatie, maar dat is voor mijn betoog hier niet direct van belang. Het gaat er hier slechts om dat er in het gebied van de voegwoorden gelijksoortige verschijnselen te vinden zijn als in dat van de voornaamwoorden: sommige elementen leggen specifieke beperkingen op aan de organisatie van mentale ruimtes, andere niet.
14. Merk op dat de onderhavige constructies (*nog niet X omdat Y* en *Y maar daarom nog niet X*) tot op zekere hoogte geconventionaliseerde, idiomatische combinaties lijken te zijn. De claim hier is dan ook niet dat de betekenissen ervan volledig compositioneel zijn, maar wel dat het verklaarbaar is dat juist *omdat* en *daarom* in dergelijke verbindingen (zijn gaan) optreden. De afgelopen jaren is overigens steeds meer duidelijk geworden dat dit soort templates een veel grotere rol spelen, zowel in taalgebruik als in taalkennis, dan met name 'algoritmische' benaderingen van de grammatica geneigd waren aan te nemen (vgl. Schilperoord (1999), Schil-

peroord & Verhagen (1997) en de in die stukken aangehaalde literatuur).

15. Voor een toepassing op een geheel ander deelgebied van de Nederlandse grammatica, zie Cornelis (1997).
16. De belangrijkste reden is dat bij een interpretatie zoals aangegeven in figuur 5, ook de impliciete bron van de door *hoeven* aangeduide noodzaak zich in Ruimte₁ moet bevinden. De concessieve lezing van zin (17) kan geparafraseerd worden als: "Dat je conditie beroerd is (*in jouw perspectief*) geen reden om *jezelf* te verplichten keihard te gaan trainen" (merk op dat in deze parafrase het element *zelf* gebruikt wordt om de bedoelde identiteit van de bron van de verplichting ondubbelzinnig duidelijk te maken). Zin (16) kan echter ook slaan op een situatie waarbij de bron van de verplichting ergens anders ligt, b.v. in Ruimte₀ ("Je beroerde conditie is *voor mij* geen reden om je te verplichten tot training").
17. Een uitstekend startpunt hiervoor is reeds beschikbaar in de vorm van Van Hoek (1995, 1997), Zribi-Hertz (1989). Waar de benadering van deze auteurs op het Engels georiënteerd is, zou juist een cognitief-syntactisch onderzoek naar de relevante verschijnselen in het Nederlands erg interessant zijn vanwege de grotere verschillen tussen de 1e en 2e persoon enerzijds en de 3e persoon anderzijds. Voor die laatste heeft het Engels alleen *him/her* en *him/herself*, terwijl het hedendaags Nederlands zowel *hem/haar*, *hem/haarzelf* heeft als *zich* en *zichzelf*. Ook de historische dimensie van dit verschil is uiteraard zeer de moeite van het onderzoeken waard.

Bibliografie

- van Belle, W.
1989 Want, omdat en aangezien. Een argumentatieve analyse. *Leuvense Bijdragen* 78, 435-456.
- Cornelis, Louise H.
1997 *Passive and perspective*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth & Bernd Kortmann (eds.)
te versch. *Cause, condition, contrast, concession: Cognitive and discourse perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- D'Andrade, Roy G.
1987 A folk model of the mind. In: Dorothy Holland and Naomi Quinn (eds.), *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 112-148.
1995 *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Degand, Liesbeth
 1998 Het ideationele gebruik van *want* en *omdat*. Een geval van vrije variatie? *Nederlandse Taalkunde* 3, 309-326.
- Ducrot, Oswald
 1996 *Slovenian Lectures/Conférences Slovènes. Argumentative Semantics/Sémantique argumentative*. Editor/Éditeur Igor Ž. Žagar. Ljubljana: ISH Inštitut za humanistične študije Ljubljana.
- Fauconnier, Gilles
 1985 *Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge, Mass.: The MIT Press. [2e, uitgebreide druk: Cambridge, Cambridge University Press, 1994.]
- Fauconnier, Gilles & Eve Sweetser (eds.)
 1996 *Spaces, Worlds, and Grammar*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Gibbs, Raymond W.
 1979 Contextual effects in understanding indirect requests. *Discourse Processes* 2, 1-10.
- van Hoek, Karen
 1995 Conceptual reference points: A cognitive grammar account of pronominal anaphora constraints. *Language* 71, 310-340.
 1997 *Anaphora and Conceptual Structure*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- König, Ekkehard & Peter Siemund
 te versch. Causal and concessive clauses: Formal and semantic relations. In: Couper-Kuhlen & Kortmann (eds.).
- Lakoff, George
 1996 Sorry, I'm not myself today: the metaphor system for conceptualizing the self. In: Fauconnier & Sweetser (eds.), 91-123.
- Levelt, W.J.M.
 1973 *Formele grammatica's in linguïstiek en taalpsychologie. Deel III: Toepassingen in de taalpsychologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Pardoen, Justine A.
 1998 *Interpretatiestructuur. Een onderzoek naar de relatie tussen woordvolgorde en zinsbetekenis in het Nederlands*. Amsterdam/Münster: Stichting Neerlandistiek VU/Nodus Publikationen.
- Pit, Mirna, Henk Pander Maat & Ted Sanders
 1997 'Doordat', 'omdat' en 'want': Perspectieven op hun gebruik. *Taalbeheersing* 19, 238-251.
- Schilperoord, Joost
 1999 Air miles, taalbeheersing en taalgebruik. *Taalbeheersing* 21, 99-122.
- Schilperoord, Joost & Arie Verhagen
 1997 Functionele elementen in een cognitief perspectief. *Nederlandse taalkunde* 2, 223-247.
- Tannen, Deborah
 1989 *Talking voices. Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verhagen, Arie
 1997 Context, meaning, and interpretation, in a practical approach to linguistics. In: L. Lentz & H. Pander Maat (eds.), *Discourse analysis and discourse evaluation*. Amsterdam: Rodopi, 7-39.
 te versch. Concession implies causality, though in some other space. In: Couper-Kuhlen & Kortmann (eds.).
- Verhagen, Arie & Suzanne Kemmer
 1992 Interactie en oorzakelijkheid: een cognitieve benadering van caustiefconstructies in het Nederlands. *Gramma/TIT* 1, 1-20.
 1997 Interaction and causation: Causative constructions in modern standard Dutch. *Journal of Pragmatics* 27, 61-82.
- de Vries, J.W.
 1971 Want en omdat. *De Nieuwe Taalgids* 64, 421-427.
- Zribi-Hertz, A.
 1989 Anaphor binding and narrative point of view: English reflexive pronouns in sentence and discourse. *Language* 65, 695-727.